

Vztah mezi rozvojem společenské výroby a vzděláním za kapitalismu

PhDr. MII. JENA TICHÁ, CSc.,
Ústav marxismu-leninismu
Univerzity Karlovy, Praha

Vzdělání představuje jeden z velmi důležitých společenských jevů, neboť má významnou úlohu ve společnosti a přímo se dotýká i činnosti každého jednotlivce. Proto je předmětem rostoucího zájmu nejen pedagogů, psychologů a sociologů, ale i ekonomů. Ti se zaměřují na oblast vzdělání zejména proto, že se mezi rozvojem společenské výroby a vzděláním prosazuje složitý komplex vzájemných vztahů. Tyto vztahy je třeba důkladně a všestranně prostudovat proto, aby bylo možno postihnout jejich podstatu a význam, ale i proto, aby jich bylo možno aktivně využívat vzhledem k potřebám dalšího rozvoje celé naší společnosti. Úkolem této statí je alespoň částečně přispět k řešení nastíněných problémů a z obecného ekonomického hlediska vymezit historický vývoj vztahu mezi rozvojem společenské výroby a obsahem, rozsahem a formami vzdělání v jednotlivých vývojových etapách kapitalismu se zvláštním zaměřením na postižení tohoto vztahu v podmínkách vědeckotechnické revoluce.

VÝVOJ VZTAHU MEZI ROZVOJEM SPOLEČENSKÉ VÝROBY A VZDĚLÁNÍM

Potřeba vzdělání existuje od vzniku lidské společnosti, protože základní lidská činnost, práce, se může uskutečňovat a rozvíjet jedině tehdy, jestliže je člověk vybaven určitými vědomostmi. S rozvojem společenské výroby se však mění úloha osobního činitele, pracovní síly, a tedy i úloha vzdělání.

V předkapitalistických třídních společenskoekonomických formacích se společenská výroba uskutečňovala na relativně velmi nízké úrovni, měnila se jen velmi pomalu, a proto stačilo, aby bylo vzdělání pracovní síly v převážné míře zajišťováno v souvislosti s účastí na výrobním procesu. Ve většině případů šlo pouze o získávání základních praktických dovedností a zkušeností. Většina pracovních sil nacházela uplatnění v zemědělství, které představovalo rozhodující odvětví národního hospodářství a vzhledem k nízkému stupni rozvoje výrobních sil vázalo rozhodující masu ekonomicky aktivního obyvatel-

stva. Vyšší vzdělání vyžadovalo jen velmi málo profesí, a proto pouze malé procento z celkového počtu obyvatel získávalo teoretické vzdělání na školách.

K výraznějšímu obratu došlo až v souvislosti s rozvojem výrobních sil, který byl spojen s přeměnou feudálních výrobních vztahů na výrobní vztahy kapitalistické, tedy v rámci kapitalistického výrobního způsobu. Velmi výrazné změny přinesla především první průmyslová revoluce koncem 18. a začátkem 19. století, která vyvolala proces přechodu kapitalistického průmyslu od rukodílné výroby v manufakturách ke zmechanizované velkovýrobě v továrnách.

Všechny technické změny, pro něž vytvořily prostor kapitalistické výrobní vztahy, znamenaly novou kvalitu ve vývoji výrobních sil. Zde došlo k převratu zejména ve sféře výrobních prostředků. Tento převrat je možno charakterizovat vznikem a rozvojem strojů a zařízení, jež se rozvinuly ve složitý systém mechanismů a představovaly převážně využití mechanických procesů. V důsledku toho došlo rovněž ke změnám v odvětvové struktuře ekonomiky a přesunu obyvatelstva z venkova do měst. Převládajícím sektorem národního hospodářství se postupně stával průmysl, v kterém se soustřeďovala převážná většina ekonomicky činného obyvatelstva.

V souvislosti s celkovým rozvojem výrobních sil a se vznikem strojové velkovýroby sice klesla náročnost na tradiční řemeslnou zručnost, ale současně vznikly nové požadavky na kvalifikaci pracovních sil a zvýšily se nároky na vzdělání ekonomicky činného obyvatelstva. Ukázalo se, že práce v průmyslu i v zemědělství vyžaduje určitě elementární základní dovednosti, čtení, psaní a počítání. Na základě požadavků bezprostřední výroby postupně vznikaly elementární školy a docházelo k jejich zevšeobecnování.

Jelikož bezprostřední výroba již nemohla plně zajistit potřebné vzdělání a kvalifikaci všech kategorií pracovních sil, došlo k výrazné scholarizaci přípravy některých, zejména náročnějších profesí. Vznikaly odborné školy a vysoká technická učiliště. Současně se v některých průmyslových odvětvích projevila potřeba zvýšit odborné vzdělání pracovních sil, a proto vznikalo učňovské školství jako pokračovací školství s tím, že se tyto typy škol postupně stávaly povinné. Tak se pro přípravu kvalifikovaných dělníků postupně vytvářel duální systém, v jehož rámci se příprava kvalifikovaného dělníka rozdělila na výcvik a osvojení pracovních dovedností v procesu výroby, na závodě nebo v dílně, a na vzdělávání teoretické v pokračovací nebo učňovské škole. Tento duální systém se udržel velmi dlouho a je postupně překonáván až v současné době.¹

Nové podmínky výroby, které vznikaly s nástupem první průmyslové revoluce, se odrazily v oblasti vzdělání i tím, že stát přistupuje mnohem odpovědněji k rozvíjení vzdělání, a tak na přelomu 18. a 19. století dochází k sekularizaci, zesvětštění školství. To se projevilo tím, že iniciativu v oblasti rozvíjení a budování školství v jednotlivých zemích přebírá z rukou církve stát. Tak byly vytvořeny základy školského systému přípravy pracovních sil, které dosáhly plného rozvoje a rozšíření v další etapě rozvoje kapitalismu, v rámci kapitalismu monopolního.

Péče o reprodukci pracovní síly včetně vzdělání byla především záležitostí

rodiny. Rodina rozhodovala o druhu a způsobu vzdělání a pokud šlo o vyšší než elementární vzdělání, nesla i s ním spojené finanční náklady. Stát hradil pouze náklady na elementární školní vzdělání. Bylo tomu tak proto, že se dělníci i technici ve snaze získat práci snažili vyhovět potřebám kapitálu a zajistit si sami požadovanou kvalifikaci. Podnikatelé těmto otázkám většinou nevěnovali mimořádnou pozornost.

K dalším výrazným změnám došlo v souvislosti s druhou průmyslovou revolucí koncem 19. a začátkem 20. století, kdy si bouřlivý rozvoj výrobních sil vynutil i určité změny v oblasti kapitalistických výrobních vztahů. Tyto základní změny v oblasti společenské výroby pak vedly k přechodu kapitalismu volné soutěže do stadia kapitalismu monopolního.

Vyšší stupeň rozvoje výrobních sil, nové technické vynálezy a objevy a jejich aplikace ve výrobě znovu zvýšily i nároky na kvalifikaci. Systém přípravy pracovních sil se stále rozvíjel na základech, které byly zhruba v základních rysech vytvořeny v období kapitalismu volné soutěže. Ve většině vyspělých kapitalistických zemí se realizovaly v poslední třetině 19. století radikální školské reformy, v jejichž rámci se prohloubilo, rozšířilo a prodloužilo vzdělání na elementárních školách a začal se vytvářet vyšší stupeň elementárních škol s odborným vyučováním přírodovědných, společenskovedních a technických předmětů. Toto vzdělání se postupně stávalo nutným předpokladem pro přípravu na náročnější dělnické profese, potřebné zejména v nově zmechanizovaných výrobních oborech. Současné bylo toto vzdělání nezbytné i pro přípravu na další studium na různých typech odborných škol, které připravovaly technické kádry. V této době se vytvořil i samostatný subsystém vysokých škol, vysoké školy technické, které vznikaly vedle již existujících univerzit.

Současné se změnila i funkce učňovských škol, které se postupně stávaly pro kvalifikované dělníky povinné, přestávaly být přípravným vzdělávacím zařízením pro získání vyšší odborné kvalifikace a nabyly charakteru zařízení pro masovou přípravu kvalifikovaných dělníků. V tomto období vznikaly ve stále větší míře samostatné systémy pro přípravu na dělnické profese při velkých průmyslových podnicích.

Rozvíjející se výroba ve stadiu monopolního kapitalismu vedla k rostoucí diferenciaci pracovních sil jak ve směru vertikálním, tak ve směru horizontálním. Tato diferenciaci se odrazila i v odborném vzdělávání. V oblasti pokračovacích učňovských škol došlo k jejich rozčlenění na školy živnostenské, obchodní, řemeslnické a podobné, a tím došlo i ke značné diferenciaci v přípravě na jednotlivá dělnická povolání. K výrazné diferenciaci došlo i v oblasti středního odborného školství, kde vedle klasických průmyslových škol vznikaly školy hutnické, stavební, textilní a podobné. Obdobná situace nastala i na vysokých školách.

Stupňující se rozpory kapitalistického výrobního způsobu ve stadiu monopolního kapitalismu vedly k vypjaté situaci i na trhu pracovních sil. S tím souvisela i nová iniciativa státu v oblasti organizace a rozvoje školního vzdělání. Stát začal mnohem důsledněji sledovat systém vzdělání jako celek a zabezpečovat jeho fungování tím, že například upravoval systém zkoušek, pečoval o kvalifikaci učitelů, budoval systém knihoven a pečoval o studijní literaturu.

Je však třeba říci, že na zřizování různých zařízení pro přípravu kvalifikovaných pracovních sil se významně podílely i hospodářské organizace (grémia, obchodní komory a podobně), jednotlivé podniky a zejména monopoly, které měly a dosud mají vzhledem ke svému výsadnímu postavení i možnost připravovat kvalifikované pracovní síly výhradně pro svoji potřebu.

Náklady na získání odborné kvalifikace byly i v tomto období do značné míry záležitostí rodiny. Avšak vzdělávací instituce dotoval částečně i stát a na jejich vydržování se podílely i podniky a hospodářské organizace.

Řízení a financování vzdělání bylo v buržoazních státech značně roztrženo a uplatňoval se v něm jak vliv veřejných, tak soukromých vydržovatelů, mezi nimiž vystupovala i církev. Oblast uvedených veřejných činitelů se rozčlenila mezi všechny tři stupně správních orgánů: místních, zemských nebo státních, centrálních nebo federálních. Nejvýznamnější místo, pokud jde o oblast vzdělání kromě vysokých škol, zaujaly místní orgány. Tato roztržitost vzdělávacího systému se zachovala v kapitalistických státech až do současné doby.

VZTAH MEZI ROZVOJEM SPOLEČENSKÉ VÝROBY A VZDĚLÁNÍM VE VYSPĚLÝCH KAPITALISTICKÝCH ZEMÍCH PO DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLCE

V podmínkách monopolního kapitalismu probíhá po druhé světové válce řada důležitých změn. Mezi nejdůležitější přeměny patří postupné přerůstání vědeckotechnického pokroku v proces vědeckotechnické revoluce. Vědeckotechnická revoluce vystupuje již ve svém počátečním stadiu vývoje jako proces komplexní, který s různou intenzitou, přímo či nepřímo, ovlivňuje všechny stránky společenského života. Nejvýrazněji se jeho důsledky projevují v oblasti společenské výroby. Revoluční změny v oblasti výrobních sil, vyvolané prudkým rozvojem vědy a její aplikací v oblasti výroby, se postupně promítají do všech ekonomických procesů v nejširším pojetí.²

V procesu vědeckotechnické revoluce dochází k organickému spojení vědeckotechnických poznatků, technické tvořivosti a výroby, a tak se vytváří jednotný komplex „věda — technika — výroba“, jehož součásti jsou nedílně spojeny a prostoupeny. Rozvoj vědy a aplikace jejích výsledků v praxi jsou vázány na člověka, jeho schopnosti a kvalifikaci založenou na teoretickém vzdělání.

Jedním z nejdůležitějších rysů, jímž je možno charakterizovat změny v oblasti společenské výroby, je zcela nové místo vědy ve výrobě. Vědeckovýzkumná práce se stává organickou součástí výrobní sféry jako její zvláštní a možno říci i nejdůležitější součást. Výzkum a vývoj je zabezpečován velkými kolektivy vědeckých pracovníků, inženýrů a techniků. Jeho technická vybavenost rychle vzrůstá a je prezentována nejnovějšími laboratorními technickými zařízeními, jejichž obsluhu zabezpečují vysoce kvalifikovaní odborníci.³

Rychlý rozvoj vědy vyvolal narůstající tok informací a vynutil si dynamický nárůst těch sfér, které vědecké poznatky shromažďují, systematizují, uchovávají a dále předávají. Zařízení, která se touto činností zabývají, používají nejmodernější techniky a zaměstnávají vysoce kvalifikované odborníky.

Spolu s vědeckotechnickou revolucí se ve vyspělých kapitalistických zemích uskutečňují převratné změny v celé struktuře a dynamice výrobních sil. Tyto

změny se projevují jak v rovině pracovních prostředků a předmětů, tak v postavení člověka ve výrobním procesu. Na změně ustálené struktury výrobních sil má rozhodující podíl věda. Spolu s aplikací vědy se mění struktura strojové výroby. Nastupující automatizace vytváří nové vazby mezi člověkem a strojem. Pro automatizovanou výrobu je typická samočinnost, která již nevyžaduje bezprostřední účast člověka ve výrobě. Nová zařízení jsou založena na autoregulaci a nahrazují nejen fyziologické, ale i některé intelektuální funkce člověka. Člověk však stále plní nezastupitelnou úlohu v oblasti rozvoje vědy a při tvůrčí aplikaci jejich výsledků v praxi.

Převratné změny prodělává v souvislosti s vědeckotechnickou revolucí i pracovní předmět. Aplikace vědy umožňuje odhalit dosud neznámé vlastnosti pracovních předmětů, a tím umožnit i jejich efektivnější využití. Umožňuje však i nahradit dosud používané pracovní předměty, zejména suroviny, novými, uměle vytvořenými, se záměrně stanovenými vlastnostmi, vycházejícími vstříc výrobním záměrům.

Automatizace a chemizace výroby vyústila v růst požadavků na spotřebu energie. Aplikace vědy v této oblasti vytváří předpoklady pro intenzivnější využití stávajících zdrojů a současně stimuluje odhalování nových možností v oblasti získávání energie.

Zároveň se změnou materiálních prvků výroby se mění i hlavní a rozhodující složka výrobních sil společnosti, pracovní síla. Postavení a úloha člověka ve výrobě se v důsledku vědeckotechnické revoluce zásadně mění. V dřívějších etapách vývoje byl pracovní proces stále více rozdrobován, zbavován tvůrčí náplně, a práce pozbývala na své tvořivosti. V soudobém kapitalismu je technický pokrok doprovázen i nadále v mnoha sférách výroby rostoucí intenzitou práce a omezováním intelektuálních vloh člověka. Nastupující vědeckotechnická revoluce však znamená obrat i v těchto tendencích. Postupné zavádění automatizace umožňuje, aby práci byla navrácena její tvůrčí podstata. Člověk v podobě jednoduché pracovní síly přestává být postupně potřebný a přechází do řídicích a předvýrobních oblastí, k přípravě nových výrob, ke kontrole, řízení a programování výroby. Konečně přechází i do oblasti vývoje a výzkumu a zejména k rozvoji vědy.⁴

Již dnes je možno vysledovat v souvislosti s novými nároky na člověka a se změnami v jeho postavení ve výrobě i rostoucí požadavky na jeho odbornou úroveň. Dosažený stupeň rozvoje výrobních sil vyžaduje, aby ekonomicky činné obyvatelstvo získalo patřičné výrobní zkušenosti s nejnovější technikou a technologií, a to nejenom na základě empirie, ale zejména osvojením si těchto poznatků ve všeobecné podobě, tedy prostřednictvím teoretického vzdělávání.

Rychlý rozvoj vědy a její aplikace ve výrobě způsobily zásadní změny ve struktuře ekonomického růstu. Počátky vědeckotechnické revoluce se projevíly ve všech vyspělých kapitalistických zemích všeobecným přechodem od extenzivního k intenzivnímu typu ekonomického růstu. V této souvislosti došlo ke kvalitativní změně základních činitelů hospodářského rozvoje v tom směru, že se rozhodující váha přenesla z kvantitativních na kvalitativní faktory.⁵ Je zřejmé, že ekonomický růst bude stále závislejší na celkovém stavu vědy, na

aplikaci a vstřebávání vědeckých objevů, na dosažené úrovni kvalifikace pracovních sil a na vzdělanostní úrovni obyvatelstva.

Intenzivní ekonomický rozvoj vyvolává i přeměny v celkové ekonomické struktuře kapitalistické společnosti, neboť se mění podíl tří základních ekonomických sfér, prvotní, druhotné a terciární. Trvale se zmenšuje podíl prvotního sektoru, zahrnujícího zemědělství, lesnictví a těžební průmysl. Druhotný sektor, který je tvořen zpracovatelským průmyslem, energetikou a stavebnictvím, zpomaluje svůj růst a v nejvyspělejších zemích jeho podíl dokonce klesá. Rychlý růst zaznamenává terciární sektor, zahrnující banky, finanční ústavy, státní aparát, obchod, dopravu, spoje, služby, vědu, zdravotnictví, kulturu a vzdělání.

Tyto odvětvové přesuny se dotýkají i skladby pracovních sil a nároků na jejich kvalifikaci. V primárním sektoru, a to zejména v zemědělství, kde probíhá rozsáhlá mechanizace práce, došlo k výraznému poklesu počtu pracovních sil, ale současně vznikly nové, vyšší nároky na jejich kvalifikaci. Značné přesuny probíhají i uvnitř sféry průmyslu. Ve všech vyspělých zemích roste počet osob zaměstnaných v rychle se rozvíjejících špičkových odvětvích, takzvaných nosných odvětvích. Jde například o elektronický průmysl, letecký, kosmický a atomový průmysl i průmysl chemický. V těchto odvětvích rostou nároky na pracovní síly s vysokou kvalifikací. Na druhé straně však v některých tradičních odvětvích zpracovatelského průmyslu podíl na celkové zaměstnanosti klesá. Nejpozoruhodnější změnou, která se uskutečňuje v souvislosti s vědeckotechnickou revolucí, je přesun pracovních sil do terciární sféry. Podíl tohoto sektoru na celkové zaměstnanosti roste, a to vyšším tempem než zaměstnanost v jiných odvětvích. Růst počtu zaměstnaných souvisí s rychlým rozvojem sféry služeb, zdravotnictví, výzkumu, vzdělání a vědy. Celkový přírůstek zaměstnanosti ve všech sférách ekonomiky směřuje do takových odvětví a oblastí činnosti, kde je vyžadováno teoretické vzdělání na vysoké úrovni.⁶

Vědeckotechnická revoluce způsobuje ve vyspělých kapitalistických zemích nejen změny v technické stránce výroby, ale i v oblasti společenskoekonomických vztahů. Ukazuje se, že pro plné rozvinutí vědy a její všestrannou aplikaci ve výrobě je rámec kapitalistického soukromého vlastnictví příliš úzký. Rovněž i ziskový stimul rozvoje výrobních sil již přestává být zárukou pro rovnoměrný rozvoj všech nosných odvětví národního hospodářství. Současně se ukazuje, že kapitalistická ekonomika jako celek se nemůže rozvíjet naprosto živelně a vzniká potřeba jejího centrálního cílevědomého řízení. Realizace těchto opatření je postupně přenášena na buržoazní stát, který se stává bezprostředním a neoddelitelným činitelem reprodukčního procesu v rámci monopolního kapitalismu.

Již v počáteční fázi vědeckotechnické revoluce si vysoce rozvinuté výrobní síly, přesahující rámec soukromého monopolního podnikání, vynutily částečné přizpůsobení kapitalistických výrobních vztahů a napomohly rozvoji a zpevnění státně monopolních vztahů. V souvislosti s tím pak dochází k završení přeměny monopolního kapitalismu ve státně monopolní. Ten představuje rozporný proces, který sice umožňuje určité přizpůsobení kapitalistických výrobních vztahů potřebám rozvoje výrobních sil, ale vnáší již do kapitalistické

ekonomiky nové prvky, které jsou podstatě kapitalismu cizí a vyvolávají potřebu dalšího, úplného zespolečenštění.

Zásadní změny v oblasti společenské výroby ve vyspělých kapitalistických zemích, způsobené vědeckotechnickou revolucí, se projevily v nových nárocích na člověka, tvůrce a nositele vědeckotechnického pokroku, a zejména v nárocích na kvalifikaci pracovních sil. Tyto nové nároky se odrazily ve změnách celkové kvalifikační struktury pracovních sil, ale i ve změnách obsahu kvalifikace.

V souvislosti s vědeckotechnickou revolucí se ve všech vyspělých kapitalistických zemích prosazuje tendence, v jejíž rámci dochází ke zvyšování podílu kvalifikovaných a vysoce kvalifikovaných pracovních sil a poklesu podílu nekvalifikovaných a polokvalifikovaných na celkovém počtu pracovních sil zapojených do reprodukčního procesu.⁷

Tato tendence se projevuje v jednotlivých zemích v rámci různých odvětví nerovnoměrně, ale je možno konstatovat, že se nejvýrazněji projevuje v těch odvětvích, která zaujímají významné místo ve vědeckotechnickém rozvoji.⁸

Úzké spojení vědy s výrobou se projevuje především růstem nároků na technicky orientované, vysoce kvalifikované odborníky, inženýry, vědce a techniky. Ti jsou nejrychleji rostoucí zaměstnaneckou skupinou ekonomicky aktivního obyvatelstva a stávají se početným oddílem námezdních pracovníků.⁹

Kromě rostoucích nároků výroby na vysoce kvalifikované technicky orientované odborníky rostou nároky i na vysoce kvalifikované odborníky netechnického zaměření, specialisty na otázky řízení, vysoce kvalifikované ekonomy, psychology a sociology. Rovněž se prosazuje požadavek, aby součástí kvalifikace technických odborníků byly poznatky z oblasti společenských věd, ekonomie, organizace a řízení.

Kromě toho, že roste podíl vysoce kvalifikovaných a kvalifikovaných pracovních sil, mění se i nároky na strukturu kvalifikace. Nové požadavky na kvalifikaci se týkají nejen vysoce kvalifikovaných odborníků, ale zasahují všechny účastníky reprodukčního procesu. Výrazně se mění a zvyšují kritéria na kvalifikaci u dělnických profesí, kde dochází k posílení intelektuálních prvků kvalifikace a ke zvýšení nároků na všeobecné znalosti. Je tomu tak proto, že v současné době vyžaduje všechna práce zvládnutí mnohem širších teoretických poznatků, než tomu bylo dříve. I kvalifikace většiny dělnických profesí, která byla tradičně získávána nácvikem a nápodobou manuálních operací, dnes předpokládá osvojení teoretických poznatků. Spolu s tím roste význam všeobecného vzdělání, které se stává nezbytným základem odborné profesionální přípravy. Vědeckotechnická revoluce vyvolává formování kvalifikace nového typu, jejíž nezbytnou součástí je všeobecné vzdělání a speciální profesionální příprava. Nový obsah kvalifikace je určován růstem nároků na odpovědnost a schopnost samostatně rozhodovat.

Rostoucí nároky na kvalifikaci, jejíž základem je široké všeobecné vzdělání, jsou vyvolávány i zvyšující se profesionální mobilitou pracujících. V důsledku stálých převratů v technice a v technologii mizí některé tradiční profese, vznikají zcela nové odbornosti a mění se jejich obsah. K těmto změnám dochází

během relativně krátkých období, která nepřesahují délku produktivního věku člověka. V těchto nových podmínkách se zvyšují nároky zejména na vzdělání teoretické, umožňující další prohlubování odborných znalostí a vyšší adaptabilitu pracovních sil měnícím se podmínkám výroby.¹⁰

Vědeckotechnická revoluce si vynucuje i průběžné a systematické zvyšování kvalifikace. V důsledku rozvoje vědy jsou některé poznatky postupně překonávány a člověk si musí své znalosti průběžně a systematicky doplňovat. Důležitým předpokladem pro pokračování ve vzdělání je široké všeobecné vzdělání. Spolu s tím, jak se věda stává bezprostřední výrobní silou, se nezbytnou součástí odborné kvalifikace stává široké všeobecné vzdělání, které vytváří předpoklady pro její další růst, pro permanentní zvyšování odbornosti a pro vyšší adaptabilitu měnícím se podmínkám výroby.

Nové nároky na kvalifikaci pracovních sil vedou k podstatným změnám v nárocích na teoretické vzdělání, k přestavbě celého vzdělávacího systému a konečně i k přeměnám obsahu a forem vzdělání. I když se v jednotlivých kapitalistických zemích tyto nové nároky na vzdělání prosazují s různou intenzitou, je možno vysledovat obecné trendy rozvoje vzdělání a vymezit i jeho další vývoj.

Ve všech vyspělých kapitalistických zemích dochází ve sledovaném období k výraznému prodlužování školní docházky de facto i de jure. Je možno doložit, že prodlužování školní docházky de facto probíhá ještě rychleji než prodlužování školní docházky de jure, neboť stále větší část žákovské a studentské populace navštěvuje školy déle, než stanoví zákon.

Výrazně vzrostl zejména počet žákovské a studentské populace navštěvující střední a vysoké školy. Tím se v jednotlivých zemích výrazně změnila vzdělanostní struktura obyvatelstva, neboť vzrostl absolutní počet i relativní podíl obyvatelstva s ukončeným středoškolským a vysokoškolským vzděláním. Vzdělanostní úroveň pracovních sil nejrychleji vzrostla zejména v klíčových odvětvích národního hospodářství.¹¹

Těžiště osvětové politiky se nachází v oblasti vysokého školství. Proto je možno pozorovat nejvýraznější růst počtu studentů vysokých škol. Zároveň však probíhá i výrazný nárůst počtu studentů středních škol.

Výrazně vzrůstá počet absolventů vysokých škol technických, ale roste i počet absolventů společenskovedních vysokých škol, kteří nacházejí své uplatnění zejména v oblasti terciární sféry. Stále větší část absolventů vysokých škol nachází uplatnění na vysokých školách, které absolvovali.

Kvantitativní nárůst počtu absolventů středních a vysokých škol je doprovázen i rostoucími náklady na vzdělání. Kromě toho, že výrazně roste absolutní velikost výdajů na vzdělání, zvyšuje se i podíl, který je na vzdělání vynakládán z hrubého národního produktu jednotlivých zemí.¹²

Nárůst žákovské a studentské populace byl vyvolán nejen rostoucími nároky na kvalifikaci pracovních sil, ale byl podmíněn i výrazným růstem počtu obyvatel, ke kterému došlo zejména v prvních desetiletích po druhé světové válce. Za této situace jsou jednotlivé země nuceny zajišťovat vzdělání pro mnohem větší rozsah žákovské populace, a to již od elementárního stupně. Tím rostou především nároky na finanční a materiální zdroje na zabezpečení

vzdělání, aniž by přitom docházelo k celkovému zvýšení vzdělanostní úrovně a změnám celkové struktury dosaženého vzdělání.

Dostatečný počet zájemců o absolvování středních a vysokých škol, který dokonce převyšuje kapacitu těchto škol, je podmiňován i zvýšenou snahou rodičů umožnit svým dětem dosažení tohoto vzdělání. Rodičovská generace je motivována k péči o vzdělání svých dětí především tím, že vyšší vzdělání umožní jejich dětem získat dobré uplatnění a postavení ve společnosti. V této souvislosti se hovoří o vzrůstu participace rodiny na procesu rozvoje vzdělání.¹³ Bylo však prokázáno, že v buržoazní společnosti vyšší vzdělání neumožní postup na sociálním žebříčku ani nesetře sociální rozdíly a dokonce nezabrání ani nezaměstnanosti.

Nárůst počtu středoškolsky a vysokoškolsky vzdělané populace byl ve vyspělých kapitalistických zemích umožněn i realizací organizačních změn zejména v oblasti středoškolského vzdělání. Tradiční systémy vzdělání značně ztěžovaly širokým vrstvám obyvatelstva přístup na střední školy a to se již od konce padesátých let stávalo závažnou překážkou pro dynamický rozvoj vzdělání. Proto také dochází ve většině zemí ke změnám v organizaci vzdělání. Zreformované školské systémy se staly propustnější a umožňovaly snadnější přístup k vyššímu vzdělání. Uvedená opatření však nenarušila buržoazní třídní charakter školství v kapitalistických zemích. Změny školských systémů byly vynuceny především objektivními potřebami rozvoje kapitalistické výroby a byly realizovány v zájmu vládnoucí buržoazie.

Je třeba zdůraznit, že v kapitalistické společnosti i přesto, že se prosazují rostoucí trendy v počtu absolventů středních i vysokých škol, zůstává i nadále systém vzdělání omezen charakterem kapitalistických výrobních vztahů a vzdělání slouží jednoznačně zájmu vládnoucí buržoazie. Žákům a studentům je vštěpován určitý omezený obsah vzdělání, podporující buržoazní světový názor. Sociální omezenost vzdělání se projevuje ve složení studentů vysokých škol a vyšších ročníků středních škol. Dělnická mládež získává ve většině případů pouze takové vzdělání, které odpovídá opět dělnickým profesím, na něž však nároky narůstají. V této souvislosti vystupuje do popředí problém nerovného rozdělení intelektuálního bohatství nashromážděného celou společností.¹⁴

V důsledku vědeckotechnické revoluce a prudkého rozvoje výrobních sil se vzdělání, které sice stojí za hranicemi bezprostřední výroby, stalo jedním z důležitých činitelů, který vytváří podmínky pro její rozvoj. Tato sféra však přesahuje rámec soukromého ziskového podnikání a nemůže být odpovídajícím způsobem rozvíjena na základě ziskové motivace. Proto je odpovědnost za tuto oblast a její rozvoj stále výrazněji přenášena na buržoazní stát.

S rostoucími nároky na kvalifikaci pracovních sil jsou v oblasti vzdělání stále více nutná taková opatření, která se stávají předmětem státní ekonomické aktivity. Spolu s tím, jak je vládnoucí třídou přenášena odpovědnost za řízení a financování vzdělání na buržoazní stát, stává se příprava a reprodukce kvalifikované pracovní síly stále výrazněji společenskou záležitostí a dochází k postupnému zespolenštění reprodukce pracovní síly.¹⁵ Tento proces je ob-

jektivně vynucen potřebami výroby. Odpovídající kvalifikace pracovních sil je nezbytná pro plynulý průběh reprodukčního procesu.

Školství a všechny instituce, které se na vzdělání podílejí, se stávají významnou a sledovanou oblastí, kterou nelze ponechat živelnému vývoji, pouze pod vlivem řízení a financování místních orgánů, hospodářských organizací a podniků, neboť by hrozilo nebezpečí, že by pracovní síla nebyla reprodukována na patřičné úrovni. Proto se vzdělání stává důležitou součástí státní správy a dochází k postupné centralizaci řízení a financování vzdělávacích institucí.¹⁶ Stále většího vlivu v oblasti vzdělání nabývají státní a federální orgány a postupně slábne vliv místních orgánů a hospodářských organizací.

Zásahy státu do oblasti vzdělání jsou stále častěji uskutečňovány na základě vědeckých rozborů. I v této oblasti se v nebyvalé míře rozvíjí vědecký výzkum. Postupně narůstá cílevědomost a uvědomělost při rozvíjení a řízení vzdělávání.¹⁷ Komplexní řešení problémů v oblasti vzdělávání postupně přesahuje rámec jednotlivých zemí a stává se předmětem zájmu velkých mezinárodních institucí i mezinárodních ekonomických integračních seskupení.

Přesto, že můžeme sledovat rostoucí vliv státu v oblasti vzdělání, je třeba zdůraznit, že v žádném kapitalistickém státě dnes neexistuje jednotný státní systém institucí poskytujících všeobecné a odborné vzdělání na všech jeho stupních. Vedle státních škol se na vzdělávacím procesu do značné míry podílejí vzdělávací zařízení podniků, hospodářských organizací i církve.

Buržoazní stát, který se ve stále větší míře prosazuje jako činitel rozvoje vzdělání, hájí jako nástroj vládnoucí třídy zájmy monopolního kapitálu. Objektivní potřeby společnosti se proto v podmínkách státně monopolního kapitalismu řeší a prosazují jen pozvolna. Přesto, že státní zásahy do oblasti vzdělání mají v podmínkách kapitalismu řešit rozpory mezi stávajícím systémem vzdělání a potřebami vědeckotechnické revoluce, je zřejmé, že buržoazní stát jako nástroj třídního panství kapitálu není schopen tyto zásadní rozpory vyřešit, neboť neuplatňuje svůj vliv v zájmu celé společnosti.

SHRNUTÍ A ZÁVĚR

Mezi rozvojem společenské výroby a vzděláním se vždy prosazoval velmi složitý komplex vzájemných vztahů.

Dosažený stupeň rozvoje společenské výroby vždy velice výrazně určoval obsah, rozsah a formy vzdělání. S rozvojem společenské výroby se vytvářela potřeba rozšiřovat a prohlubovat vzdělání, ale vznikaly i podmínky pro to, aby se stále větší část obyvatelstva mohla uvolnit z přímé účasti na výrobě a věnovat se výhradně svému vzdělávání. Určující stimul pro rozvoj vzdělání působil ze strany výrobních sil a jejich složek. Vývojové změny v oblasti nástrojů, strojů a zařízení se projevovaly ve změnách v charakteru pracovních sil, které je uváděly do pohybu. Tyto změny pak představovaly vznik nových profesí, nové nároky na kvalifikaci pracovních sil a jejich vzdělávání. Rozvoj vzdělání však byl výrazně ovlivňován i druhou stránkou společenské výroby, charakterem výrobních vztahů. Ve všech vykořisťovatelských společnostech byly společenskoekonomické vztahy bariérou takového rozvoje vzdělání, kte-

ré by umožnilo všem členům společnosti harmonický rozvoj osobnosti a účast na všech formách společenského života.

Vždy se projevovala i zpětná vazba, v jejímž rámci vzdělání ovlivňovalo rozvoj společenské výroby, neboť bylo prostředkem k uchovávaní, rozmnožování a předávání vědomostí sloužících k rozvoji výrobních sil. Vzdělání bylo vždy základem odborné kvalifikace pracovních sil, ať mělo podobu základních dovedností získaných v praktické činnosti nácvikem a nápodobou, nebo podobu teoretických vědomostí získaných ve školách. Vždy vytvářelo předpoklady k tomu, aby byl člověk schopen uvádět do pohybu stále složitější nástroje a stroje a zefektivňovat jejich využití, ale i tvořit nové a důmyslnější výrobní prostředky.

Tyto vztahy a souvislosti mezi stupněm rozvoje společenské výroby a vzděláním se uplatňovaly po celou dobu existence společenské výroby, ale na různých stupních jejího vývoje se prosazovaly v různých formách a s různou intenzitou. S rozvojem společenské výroby se tyto vazby posilovaly a stávaly se stále složitější, mnohostrannější a těsnější.

V období po druhé světové válce se ve všech vyspělých kapitalistických zemích v souvislosti s nastupující vědeckotechnickou revolucí stává teoretické vzdělání jedním z důležitých aktivních činitelů ekonomického rozvoje, neboť široký všeobecný rozhled a hluboké odborné znalosti začaly tvořit nezbytnou součást kvalifikace pracovních sil na všech úrovních, od dělnických profesí až po vysoce kvalifikované kádry. Spolu s tím, jak se věda mění v bezprostřední výrobní sílu, se stává vzdělání důležitým zprostředkujícím článkem mezi sférou vědy a sférou výroby, protože pouze člověk vybavený teoretickými znalostmi je schopen vědu dále rozvíjet a aplikovat její výsledky v praxi.

V současných podmínkách je vzdělání považováno za jeden z klíčových činitelů rozvoje společenské výroby. V závislosti na tom, jak která země dovede reagovat na nové nároky na vzdělání a kvalifikaci pracovních sil, vznikají více či méně příznivé podmínky pro rozvoj vědy a realizaci vědeckých objevů ve výrobě. Proto také dochází ve všech vyspělých zemích k rozvoji a sledování vzdělanostní úrovně obyvatel, neboť úspěch při řešení těchto problémů urychluje proces vědeckotechnické revoluce, vede k vyšší efektivnosti reprodukčního procesu, ke vzrůstu konkurenční schopnosti jednotlivých ekonomik a podílí se nemalou měrou na stanovení poměru sil v boji dvou světových soustav.

POZNÁMKY

¹ Černohorský, Z.: *Rozvoj učňovského školství v Československu*. Praha, SPN 1973; Kádner, O.: *Vývoj a dnešní soustava školství*. Praha 1929.

² *Vědeckotechnická revoluce a prohlubování ekonomických a sociálních rozporů kapitalismu v současné etapě*. Praha, Práce 1980, s. 27.

³ Makal, J.: *Vědeckotechnická revoluce v soudobém kapitalismu*. Acta Universitatis Carolinae Oeconomica, 1979, č. 9, s. 9—33.

⁴ Tulpanov, S. I. — Šejnis, V. L.: *Aktuální problémy politické ekonomie soudobého kapitalismu*. Praha, SPN 1976, s. 49—55.

⁵ Gromeka, V. I.: *Vědeckotechnická revoluce a soudobý kapitalismus*. Praha, Horizont 1979, s. 21.

⁶ Rumrel, M. a kol.: *Ekonomika vyspělého kapitalismu a vědeckotechnická revoluce*. Praha, Svoboda 1979, s. 107—118; Makal, J.: *Vědeckotechnická revoluce v soudobém kapitalismu*. Acta Universitatis Carolinae Oeconomica, 1979, č. 3, s. 53—57; Gromeka, V. I.: *Vědeckotechnická revoluce a soudobý kapitalismus*. Praha, Horizont 1979, s. 94—116.

⁷ Makal, J.: *Vědeckotechnická revoluce v soudobém kapitalismu*. Acta Universitatis Carolinae Oeconomica, 1979, č. 3, s. 57—60; Gromeka, V. I.: *Vědeckotechnická revoluce a soudobý kapitalismus*. Praha, Horizont 1979, s. 104—109.

⁸ Marcinkevič, V. J.: *Obrazovaniye v SŠA — ekonomičeskoje značeniye i effektivnost*. Moskva 1967, s. 22—23; Rumrel, M. a kol.: *Ekonomika vyspělého kapitalismu a vědeckotechnická revoluce*. Praha, Svoboda 1979, s. 115.

⁹ Makal, J.: *Vědeckotechnická revoluce v soudobém kapitalismu*. Acta Universitatis Carolinae Oeconomica, 1979, č. 3, s. 60—61.

¹⁰ Rumrel, M. a kol.: *Ekonomika vyspělého kapitalismu a vědeckotechnická revoluce*. Praha, Svoboda 1979, s. 107—121.

¹¹ Gromeka, V. I.: *Vědeckotechnická revoluce a soudobý kapitalismus*. Praha, Horizont 1979, s. 109; Rumrel, M. a kol.: *Ekonomika vyspělého kapitalismu a vědeckotechnická revoluce*. Praha, Svoboda 1979, s. 65—67, 106—128.

¹² Rumrel, M. a kol.: *Ekonomika vyspělého kapitalismu a vědeckotechnická revoluce*. Praha, Svoboda 1979, s. 106—128.

¹³ Makal, J.: *Vědeckotechnická revoluce v soudobém kapitalismu*. Acta Universitatis Carolinae Oeconomica, 1979, č. 3, s. 63.

¹⁴ Soukupová, D.: *Státní ekonomický sektor ve vyspělých kapitalistických státech*. Praha, Svoboda 1980, s. 168.

¹⁵ Tamtéž, s. 160.

¹⁶ Tamtéž, s. 166.

¹⁷ Soukupová, D.: *Současné problémy státně monopolního plánování*. Acta Universitatis Carolinae Oeconomica, 1980, č. 4, s. 59.

МИЛЕНА ТИХА

ВЗАИМНАЯ СВЯЗЬ МЕЖДУ РАЗВИТИЕМ ОБЩЕСТВЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА И ОБРАЗОВАНИЕМ ПРИ КАПИТАЛИЗМЕ

Статья уделяет внимание взаимоотношению между развитием общественного производства и образованием. В вступительной части описано развитие этого взаимоотношения, далее дана оценка связи между развитием производства и образованием в развитых капиталистических странах после второй мировой войны и критика изменений, появившихся в области общественного производства в развитых капиталистических странах под влиянием научно-технической революции (изменения в области квалификации и образования рабочей силы и роль государства в области развития образования). В заключительной части статьи

подчеркнута идея, что между развитием общественного производства и образованием всегда существовал сложный комплекс взаимных связей и что эти связи находили свое отражение в разных формах и в разной степени интенсивности на протяжении всего существования человеческого общества. С развитием производства становились эти связи все теснее и многостороннее. С наступлением научно-технической революции значение теоретического образования повышается и так как образование становится одним из активных деятелей экономического развития, оно начинает играть новую экономическую роль.

The paper concerns the relation between the development of social production and education. The first part of the paper deals with the development of this relation; the second part evaluates the relation in advanced capitalist countries after World War II. The changes in the sphere of social production which were put through under the influence of the scientific-technical revolution in developed capitalist countries, the changing demands for the labour-power qualifications and for the education of the inhabitants and the role of the state in the development of education are critically evaluated.

At the end of the article the author underlines that the relations between the development of social productions and education have always been very complicated, they have existed in different forms and different levels of intensity during all the period of existing society and they have become closer and multilateral in the course of development of social production. It's stressed that with the start of scientific-technical revolution the theoretical education has acquired remarkable importance and begins to fulfil new economic goals as one of the active factors of economic development.

Náročné a kritické hodnotení dosavadných výsledkov výchovy a vzdelávania na XVII. sjezdu KSČ zavazuje ministerstvo školství ČSR, ústřední orgány, v jejichž působnosti se připravuje mládež na dělnická povolání, národní výbory, školy a školská zařízení, vědeckovýzkumné a vzdělávací ústavy a další instituce ještě důsledněji řešit a plnit úkoly vyplývající z dokumentu PÚV KSČ: Další rozvoj československé výchovně vzdělávací soustavy. Především klást důraz na rostoucí požadavky na obsah výchovy a vzdělávání, jeho přiměřenost, účinnost a soulad s celospolečenskými potřebami. Zefektivňovat výchovně vzdělávací proces s důrazem na uplatňování činnostního principu, aktivity, samostatnosti a tvořivosti žáků při co nejužším spojení školy se životem a prací společnosti. Mimořádnou pozornost věnovat prohlubování pozitivního vztahu mládeže k tvořivé a produktivní práci.

Z dokumentu: Hlavní úkoly resortu školství po XVII. sjezdu KSČ (MŠ KSČ 1986)
